

УДК 2-213:133

В. В. Щепанський,*кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник
Національний університет «Острозька академія»*

ТЕКСТИ МАГІЧНОГО ЗМІСТУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У РАНЬОМОДЕРНУ ДОБУ (XV-XVII СТ.)

У статті розглянуто комплекс давньоруської літератури «Відречених книг». Продемонстровано, що більшість текстів, які були «відкинуті» православною церквою як єретичні, вписуються в спільну європейську езотеричну традицію. Здійснена спроба систематизації збережених давньоруських текстів, що мають окультний характер.

Ключові слова: *езотеризм, давньоруська література, Аристотелеві врата, травник, астрологія.*

Magical texts in early modern Eastern Slavs (XV-XVII centuries)

Considered in the article complex of ancient Slavic literature «Vidrechenykh knih». Is demonstrated that many of the texts that were «rejected» by the Orthodox Church as heretical, fit into a common European esoteric tradition. An attempt to systematize preserved ancient Slavonic texts with occult nature.

Key words: *esoteric, ancient literature, Aristotle gates, herbalist, astrology.*

Дослідникам, які вивчають інтелектуальну історію Південної та Східної Європи, був відомий вид літератури, що виходив за межі традиційної православної книжності. Етнографи й фольклористи зазвичай звертають увагу на те, що поряд із писемною традицією існував пласт народної культури, який вони називають магічним. Також, на думку М. Виноградова, саме ця усна народна магія і вплинула на формування писемної магічної традиції, що була контркультурною для православного інтелектуального середовища в південних та східних слов'ян у ранньомодерній період XV-XVII ст. Насправді етнографи й фольклористи О. Буше-Леклер [4], М. Виноградов [5], П. Єфименко [6], Л. Майков [9], Л. Минько [10], У.Р.С. Релстон [3], Н. Сумцов [21], які працювали в XIX – поч. XX ст., помилялися у своїх судженнях. Для більшості із них науковий інтерес становила усна народна творчість південних та східних слов'ян, тому вони не могли присвятити детальний аналіз книгам, які вони називали магічними та окультними. Більшість із них цікавилися, як саме усна передача магічних

знань змогла адаптуватися у православному християнському середовищі. Тим не менше їхня заслуга полягає в тому, що вони першими звернули увагу на тексти, що потрапили в перелік «Про книги істинні та помилкові» невідомого православного клірика XV ст. Цей список доповнювався і переписувався до XVIII ст. Книги із цього списку є основним об'єктом нашого дослідження.

Щодо писемної традиції та окультних наук, то, на відміну від етнографів і фольклористів, філологи й історики приділяли цій темі мало уваги. Тут варто зазначити напрацювання таких учених: А. Соколовського [16], М. Сперанського [17, 18, 19, 20], М. Тихонравова [23], В. Перетца [12, 13] – ці вчені працювали як філологи та історики літератури. Вони намагалися довести, що магічні тексти, які побутували в православному середовищі, потрапили до східних слов'ян не із Візантії, а з Балкан. Звісно, вищезгадані дослідники на цьому не зупинилися й почали досліджувати зв'язок між територією та культурним середовищем, у якому виникли магічні тексти, що побутували серед православних слов'ян у ранньомодерну добу. Ними була висунута гіпотеза, що більшість текстів – це переклади із давньоєврейської на церковнослов'янську мову оригінальних єврейських текстів, або ж арабських магічних текстів через посередництво текстів давньоєврейською мовою. Меншою мірою – латиномовних магічних текстів. Учений Д. Святський [15] займався оглядовою історією астрології та астрології серед православних слов'ян. Він перший, хто проаналізував астрологічні тексти XV-XVII ст., довівши, що більшість цих текстів – це запозичені астрономічні та астрологічні напрацювання іудейських та арабських астрологів, частково через латиномовне посередництво. Уже в пізніший час А. Турилов та А. Черенцов [24], опублікували книгу XVI ст. «Рафлі», що мала арабське походження із західноєвропейськими модифікаціями магічної традиції, а саме геомантії. Найвідоміший і, певно, єдиний ґрунтовний дослідник східнослов'янської магічної та окультної традиції ранньомодерної доби – британський учений В.Ф. Райян. Його книга «Баня опівночі: історичний огляд магії та ворожіння в Росії» [14] являє собою єдине укомплектоване дослідження всієї магічної традиції східних слов'ян.

Усе ж деякі магічні тексти були опубліковані в кінці XIX і на початку XX ст. Н. Казаковою, Я. Лур'є, В. Перетцом, М. Сперанським, М. Тихонравовим, А. Туриловим, А. Черенцовим [7], окремі з них ці вчені досліджували, проте зазвичай не дуже детально, а оглядово. Оскільки вищезгадані науковці мали зовсім інші цілі та інтереси, такі як розгляд рукописів чи редагування текстів для історичного аналізу

літератури, мови, біблійної історії, апокрифічних студій, літургики, гомілетики, історії церкви або науки (астрономії, медицини), тобто всього, крім магічної та окультної складової в релігієзнавчому руслі. Таке зневажливе ставлення до магії як предмета наукового дослідження частково є наслідком тієї дистанції між позитивістською і раціональною наукою та ірраціональною магією і цілим комплексом езотеричної традиції, що має свою паралельну історію. Хоча основною причиною було те, що магичні тексти не давалися вченим, які їх вивчали, для розуміння. Фактично, всі дослідження містять вказівки на те, що зміст і структура тексту залишається не до кінця зрозумілою.

Приблизно половина цих текстів була втрачена, загублена й чекає свого відкриття у монастирських бібліотеках, тому нам відомі лише назви цих текстів. Інша частина збереглася в набагато пізніших копіях окремих текстів, що були зроблені переписувачами, які часто не розуміли про що йдеться або ж змінювали зміст робіт відповідно до запитів епохи, в яку вони жили й працювали. Навіть дослідникам XIX ст., або тим, що жили в радянську епоху, бракувало розуміння для прочитання текстів езотеричного характеру. Тому більшість описів залишаються помилковими й потребують детального редагування. Також більшість збережених робіт із магичним змістом були написані анонімно або під чужими іменами, що робить процес ідентифікації регіону та авторства складним завданням. Хоча, як зазначають М. Сперанський [18, с. 12] та А. Соболевський [16, с. 49], більшість текстів, що будуть розглянуті в запропонованій статті і які ми можемо називати езотеричними, були написані або перекладені на території сучасної Сербії, Боснії, України та Білорусії в XV ст. церковнослов'янською мовою. До того ж більшість таких творів, що увійшли у список «Про книги істинні та помилкові», є «вільними текстами» в перекладі з грецької мови. Така характеристика свідчить про те, що більшість книг, які потрапили у цей список, піддавалися вільній інтерпретації перекладачів та переписувачів, а вони, своєю чергою, не відчували жодних обмежень, тому часто вносили у текст зміни та допускали неточності.

Таким чином, це викликало серйозну проблему для науковців, які досліджували тексти зі списку «Про книги істинні та помилкові». Як наслідок, до цього часу не існує єдиного опублікованого корпусу середньовічних магичних й окультних текстів південних і східних православних слов'ян, що збереглися. Тому, метою цієї роботи є здійснення попереднього огляду всієї писемної магічної традиції та окультних наук у південних балканських та східних православних слов'ян, тобто у православних слов'ян ранньомодерної доби XV-XVII ст.

На даний момент для дослідників слов'янської ранньомодерної літератури відомо не так багато текстів, які можна назвати магічними, окультними чи езотеричними. З тих, що нам відомі, можна виділити три групи:

- 1) текстові амулети, заклинання, замовляння, апокрифічні молитви;
- 2) гадальні книги або «мантичні» книги;
- 3) травники, які містять елементи магічного траволікування та інші тексти із природної магії.

Також існують окультні тексти у ширшому розумінні цього поняття, їх ми не можемо зарахувати до перелічених вище категорій, оскільки вони не мають чітко визначеної тематики, а є компілятивними творами. Серед таких текстів можна виділити «Лаодакійське послання» [8], що за своєю суттю є криптографічною системою, доданою до короткого викладу своєрідних теологічних ідей. Фактично, всі ці тексти, про які далі йтиметься, це переклади із давньогрецької, давньоєврейської та латини. Лише незначна їх частина була написана церковнослов'янською. Тому невелика кількість таких текстів мають нову композицію або були записаними копіями усних заклинань слов'янської народної магії.

Переклади більшості апокрифічних молитов і текстових амулетів церковнослов'янською мовою були здійснені для літургії слов'янських православних церков, саме такий висновок ми можемо зробити, оскільки до наших днів вони дійшли саме як літургійні. Тобто більшість заклинань і магічних молитов, а також деякі тексти ворожіння збереглися в літургійних і біблійних рукописах, які мали апокрифічний характер. Зміст більшості текстів цих молитов та амулетів грецькою не відрізнявся від тих, на які натрапляємо у слов'янських рукописах, бо переклади більшості таких магічних текстових амулетів та апокрифічних молитов були зроблені в редакції перекладів богослужбових і ритуальних рукописів, що призначалися для літургії. Перекладацький процес із грецької мови на слов'янські розпочали солунські брати Кирило і Мефодій у IX ст. Тривав він весь період Середньовіччя, Ренесансу й Ранньомодерної доби, приблизно до кінця XVIII ст. Звичайно, переклад деяких менших груп текстів було здійснено в іншому контексті. Наочний приклад – написи на амулетах, окремі з яких є ранніми зразками кириличного письма. Амулетів, що містять магічні написи, серед археологічних знахідок більше трьох сотень.

З усіх текстів, які ми оглядово згадуємо у цій роботі, лише текстові амулети і написи апокрифічних молитов можна назвати «магічними» у звичному значенні цього поняття. Центральною метою їх є вста-

новлення контролю над природою і над людьми, а засобами для досягнення своєї цілі можуть бути окремі слова, жести того, хто ними користується. Таке пояснення магії виникло нещодавно в середовищі західноєвропейської науки, тому його важко застосовувати для східноєвропейського контексту. Серед південних і східних православних слов'ян релігійність розумілася як акт скромного благання в Бога або святих заступників. А під магією розуміли не маніпулятивний засіб, а швидше додаткову міру захисту перед стихіями або злими за своєю природою людьми. Розуміння магії як маніпулятивного засобу активно поширюється в епоху Відродження. На думку І.П. Куліану, розуміння магії як вищого порядку проявилася під час протестантської Реформації [1, с. 37]. Більшість українських, білоруських, сербських, македонських дослідників продовжують протиставляти магію релігії, хоча не можна використовувати контекст полемічних творів, який є основним джерелом для подібних тез, оскільки інколи дуже складно, деколи неможливо визначити в окремому випадку, до якої категорії належать збережені тексти – релігійної чи магічної. Ми можемо точно сказати, що незначний відсоток текстів, які збереглися, можна справді вважати магічними. Їхній зміст нічого не говорить про Бога чи будь-яку релігійну традицію, тому такі тексти ми можемо розглядати як магічні. Більшість молитовних текстових амулетів містять релігійні сюжети, але призначені для маніпуляції над природою речей, якщо користуватися західноєвропейським академічним розумінням магії. Також існують тексти, статус яких є досить неоднозначним, оскільки вони містять чіткі покликання на релігійні традиції, але їхній основний зміст розповідає про маніпуляцію та контроль над природними стихіями, людьми, предметами.

Що стосується «магічних молитов», то православна церква чітко розділяє молитви цієї групи на дозволені та заборонені. Завдяки цьому розмежуванню ми можемо стверджувати, що молитви, які є забороненими у православній християнській традиції, але якимось чином стали використовуватися у побутовому житті прихожан, є насправді магічними і їх можна класифікувати як окультні або приховані. Хоча тут також варто додати, що православний священник або єпископ, який осуджував конкретну молитву або збірку текстів, робив це на підставі її єретичності, але не магічності чи езотеричності. Тут потрібно зазначити, що такі заборони, які почали офіційно витісняти конкретні знання і тексти, виникають у XV ст., саме першою такою була книга невідомого православного клірика «Про книги істинні й помилкові» («О книгах истинных и ложных») [22, с. 15]. У ній було

зазначено: «Священнослужителі, що мають деякі сумнівні писання у своїх євхологіях, серед них є й покаєння (номоканони) і молитви проти лихоманки. Єретики спотворювали традиції, приписуючи святым апостолам слова, яких ті не говорили, але Рада відстежила і вилучила ці тексти та прокляла винуватців». Також подібні звинувачення ми можемо знайти і в «Києво-Печерському патерику» 1460-1462 рр. [11]. Дещо пізніше у більш повній редакції «Індексу заборонених книг», написання якого приписується двом слов'янським митрополитам Кипріану і Зосимі, читаємо таке: «У їхніх євхологіях разом із Божественними Писаннями нерозумні сільські священники зберігають сумнівні письмена, посіяні еретиками з метою знищення неосвічених священнослужителів і дияконів, товсті сільські рукописи, погані покаєння (номоканони) і непевні цілющі молитви проти лихоманки, інфекцій та інших недуг. З метою подолання хвороби вони записують прохальні листи на просфорах і яблуках. Вони роблять це через свою неосвіченість, яку успадкували від дідів і прадідів, та гинуть. Єретики спотворили традиції Церкви та канони святих апостолів, пишучи неправдиві слова» [22, с. 21]. Там згадується порядок таких текстів, які ми ідентифікували як «магічні текстові амулети і молитви»: «Сім дочок Ірода, помилково названих Лихоманками», «Імена ангелів», «Сімдесят імен Бога», «Лист з небес про неділю», «Лист Ісуса до царя Абгара», «всі види еретичних заклинань» («коби всякие еретические»), а «також інші заклинання про Мучеників і Благовіщення, які є книгами еретичними» («такое де и прочие коби о Мучениках и о Благовещении, е суть книги еретические») [22, с. 10].

Відповідно, ми можемо сформувати певну категорію текстів, які ми називаємо «магічні текстові амулети» й віднести до них обмежений масив текстів, що справді збереглися. Оскільки церковні служителі в православних слов'ян дуже часто приписували вигадані тексти до еретичних, щоб засудити деяких священнослужителів. Насправді збереженої інформації небагато, тому це питання потребує більш детального вивчення. Нам відома лише незначна частина таких текстів:

- списки епітетів або імен Бога (зазвичай їх 72) та Діви Марії;
- хвала за хрест;
- молитва до архангела Михаїла про загальне заступництво;
- заклинання й молитви проти укусів змії чи скаженого пса;
- заклинання й молитви для зупинки кровотечі;
- заклинання й молитви проти блокування води (сечі);
- заклинання й молитви проти зубного болю;
- молитви проти інших форм захворювання;

- молитви для швидких й безпечних пологів;
- молитви й ритуали проти грому й блискавок;
- молитви захисту подорожуючих;
- молитви захисту в суді;
- лист із небес про неділю;
- лист Ісуса до царя Абгара;
- лист у труні святого Феодосія;
- квадратний паліндром SATOR AREPO TENET OPERA ROTAS

і пов'язані з ним печатки-талісмани (православні слов'яни авторство магічного квадрата приписують Соломону).

Більшість цих «магічних текстових амулетів та молитов» були перекладені із грецької, деякі виникли в середовищі балканських слов'ян, а звідти ці тексти потрапили і до східних слов'ян. Певні грецькі відповідники є доступними, та, на жаль, лише незначна частина цих текстів була опублікована дослідниками. Тому ця тематика також має наукові перспективи. Для прикладу оригінальним слов'янським текстом, який В.Ф. Райян ідентифікує як окультний, оскільки він використовувався в таємних ритуалах певних православних братств, є «Лист із труни Св. Феодосія» [14, с. 421-425]. Детальна розповідь про походження і його осуд як забороненого тексту відбувається у першому розділі «Києво-Печерського патерика» [11].

До ХХІ ст. збереглося близько тридцяти книг, перекладені на церковнослов'янську мову, які мають езотеричний зміст. Їх можна поділити на декілька груп.

Перша група текстів належить до бібліомантії – ворожильної практики за допомогою священних книг визначеного змісту. У слов'янській традиції, як південній, так і східній, ця практика була досить поширеною, про що свідчать численні записи процесів ворожіння і назв книг, за допомогою яких вони здійснювалися. Як відзначає Р. Матісен, суть бібліомантії така: «Після прочитання декількох молитов книгу відкривають на будь-якій сторінці та читають випадковий текст із метою отримання відповіді. Так, наприклад, відкривши Біблію, потрібно прочитати перший вірш, який впаде у вічі. Крім того, книга, яку використовують, часто може мати спеціальні примітки для ворожіння» [2].

Книга, що найчастіше використовувалася для подібних практик – «Ворожильний псалтир» («Гадательная псалтырь»). Збереглося декілька рукописів «Ворожильного псалтиря», найдавніший із яких датується ХІ ст. Для того щоб ворожити за псалтиремлюдині потрібно було відкрити книгу навмання, обрати псалом, після чого прочитати

тлумачення цього речення, що знаходилося внизу сторінки. Інший метод називався спіральним. Людина за спіральним малюнком, з чисел від 1 до 150, які розташовувалися по спіралі, вибирала число, або підкидала невеликий предмет над малюнком числової спіралі: куди приземлявся цей предмет, те число йставало ключовим для пророкування – так обирався потрібний псалом. Найстаріший малюнок такої числової спіралі датується XIII ст. Інколи примітки, що пояснювали зміст псалма для людини, яка здійснювала процес ворожіння, переписувалися окремими книгами. Приміток також нараховувалося 150 [2].

Інший і найцікавіший бібліомантичний текст, який зберігся у двох рукописах – «Хитрість, що була відкрита пророку Самуїлу». Це текст, що містить набір геомантичних фігур, які мають арабське походження. Людина здійснює процес ворожі допомогою поставлених навмання крапок на землі чи папері. Відповідно текст пояснює значення цих, на перший погляд, випадкових наборів крапок [18, с. 182-187].

Також схожими до бібліомантичних книг є «Книга ворожінь царя Давида» («Книга гадательная пророка и царя Давида») і «Рафлі». Суть цих магічно-ворожильних книг полягає в тому, що людина викидає чотири набори з чотирьох випадкових чисел, кожне з яких може бути як парним, так і непарним (для зручності всі непарні числа скорочують до 1, а всі парні – до 2). Існують різні способи, якими вона обирає ці числа, наприклад, шляхом підкидання жмені камінців над розділеною трьома паралельними лініями на чотири «поля» невеликою ділянкою землі або ж, розбризкуючи чорнило над шматком паперу, розкресленого аналогічно, або підкидала гральні кості. З цих чотирьох наборів цифр (1 або 2) він отримує 12 наступних таких наборів, які складаються з цифр 1 або 2, виконуючи досить складну процедуру. Після чого отриманий набір чисел інтерпретується з точки зору астрології. Такий метод ворожіння описаний у книзі «Рафлі», що вперше була опублікована в минулому десятилітті [18, с. 188-215].

Також варто згадати, що серед південних і східних православних слов'ян був популярний переклад тексту «Secretum Secretorum» («Таємниця таємниць»), або «Аристотелеві врата», оригінал якого був написаний сирійською, але найстаріший примірник зберігся лише в арабському варіанті. Детальніші дослідження цього тексту були виконані М. Сперанським [17] та В.Ф. Райяном [14, с. 36-40]. У слов'янському перекладі цей текст містить фрагменти алхімічного знання, фізіогноміки, астрології. Найдавніший рукопис датується XVI ст. і був написаний церковнослов'янською мовою, зараз зберігається в Мінській бібліотеці. Також окремі рукописи пізнішого зразка зберігаються у

бібліотеках Оксфорда, Відня, Москви, Софії, Белграду, Рима. Тому ми можемо стверджувати, що цей текст був досить популярним. Рукопис, що зберігається в Мінській бібліотеці, являє собою збірник із групи текстів, які мають астрологічний і ворожильний характер:

- «Аристотелеві врата» (*Secretum Secretorum*)
- колядник (*Kalendologion*);
- громник (*Brontologion*);
- блискавник (*Astrapelogion*);
- місячник (*Selenodromion*);
- про обрамлення Місяця (про кільце навколо Місяця залежно від пори місяця);
- про добрі та злі години і дні;
- лопаточник (трактат про ворожіння за допомогою баранячої лопатки «скапулімантії»);
- трепетник (ворожіння по тремтінню в різних частинах тіла; *Palmologion*).

Наступною групою збережених текстів є церковнослов'янські «травники». Існує три тексти про трави, які ми точно можемо класифікувати як магичні. Два тексти без сумніву є травниками, а саме «Травник» («Зелейник») та «Прохолодний сад здоров'я» («Вертоград прохладный здравия»).

Багато питань щодо цих робіт залишаються відкритими, точно відомо лише те, що «Прохолодний сад» є перекладом західноєвропейської праці «*Hortus Sanitatis*». Цей об'ємний збірник було вперше опубліковано 1491 р. у Майнці Якобом Мейденбахом, а згодом його неодноразово перевидавали, як мовою оригіналу латиною, так і французькою, нижньонімецькою, частково верхньонімецькою, голландською, а також англійською мовами. Церковнослов'янський переклад було здійснено з нижньонімецького перекладу «*Gaerde der Suntheit*», опублікованого тричі 1492, 1510 і 1520 рр. у м. Любек Стефаном Арндесом. Також існує припущення, що найстаріший зразок «Травника» («Зелейника») церковнослов'янською походить від західноєвропейських друкованих травників [14, с. 524].

Ураховуючи те, що не існує жодного повного видання цього тексту церковнослов'янською, ми можемо лише зауважити, що латинський «*Hortus Sanitatis*» рясніє елементами магичного травництва. Більшість цих елементів збереглися й у двох перекладах: у перекладі з латини на нижньонімецьку й з нижньонімецької на церковнослов'янську. Оскільки перше латинське видання має повний алфавітний покажчик, у книзі дуже легко знайти величезну кількість різних рецептів для

ворожіння і чаклунського ремесла, косметики, отрут, протизаплідних засобів та навіть для абортів. У книзі описані цікаві методи, наприклад, із використанням шавлії. За допомогою цієї трави можна зробити так, що людині «здаватиметься, ніби будинок кишить зміями» [14, с. 400]. Більшість наукових текстів, які були присвячені травникам і написані церковнослов'янською мовою, підтверджують наявність заклинань або магічних молитов в окремих рукописах. Проте потрібно відзначити, що не тільки травники мають подібний зміст. Варто згадати книгу, яка містить схожі вказівки з елементами магії, а саме псевдо-Арістотелеві «*Secreta Secretorum*».

Отже, магічні тексти, які були наявні в середовищі православних південних і східних слов'ян, містили езотеричний зміст. Тексти, які представляють цю традицію, були витіснені офіційною наукою і церквою. На жаль, їхня кількість не є настільки великою, як кількість текстів, що представляють православну релігійну традицію. Незважаючи на мале число текстів, що мають езотеричний зміст, ми все ж можемо їх охарактеризувати. Тексти, які були представлені та зафіксовані як езотеричні чи окультні, тобто ті, які були прихованими й забороненими, в «Індексі заборонених книг» XV-XVII ст., мають арабське, єврейське і західноєвропейське походження. Більшість з цих текстів у середовище православних слов'ян потрапляє через Візантію і грецькі джерела, меншою мірою із західноєвропейського середовища. З XV ст. тексти подібного змісту починають потрапляти із Західної Європи. Деякі фрагменти, а особливо текстові амулети, мали автохтоне походження. Хоча найбільше збережених текстів, що мають езотеричний характер, походять із західноєвропейських та візантійських джерел. Увесь ранньомодерний світ, як Західної, так і Східної Європи, має багато спільного, що є підставою говорити про нього як про єдиний, а отже, й письмова традиція езотеричних текстів є свого роду унітарною, такою, що відчувала античні грецькі, середньовічні арабські та єврейські впливи. У подальшому можна очікувати більш широкого підходу до вивчення ранньомодерної езотеричної традиції у середовищі південних та східних православних слов'ян.

Використані джерела:

1. Culianu I.P. *Eros and Magic in the Renaissance, 1484* / Ioan P. Culianu. – Chicago : University Of Chicago Press, 1987. – 271 p.
2. Mathiesen R. *Magic in Slavia Orthodoxa: The Written Tradition* / R. Mathiesen // *Byzantine Magic* / R. Mathiesen. – Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995. – P. 150–178.

3. Ralston W. R. The song of the Russian People, as Illustrative of Slavonic Mythology and Russian Social Life / W. R. Ralston. – New York : Haskell House, 1970. – 135 p.

4. Буше-Леклерк О. история гадания в античности: Греческая астрологи, некромантия, орнитомантия / О. Буше-Леклерк. – М., 2014. – 383 с. – (2-е). – (URSS).

5. Виноградов Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч. / Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч. / Н. Виноградов. – М. : М. П. С. (Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко.), 1907. – 196 с.

6. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии / П.С. Ефименко. – Архангельск, 1869. – 147 с.

7. Лурье Я.С. нтифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI в. [Электронний ресурс] / И.С. Лурье, Н.А. Казакова. – 1955. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history/15/1/kazakova.htm>.

8. Лурье Я.С. Лаодикийское послание Федора Курицына [Электронний ресурс] / Я.С. Лурье – Режим доступу : <http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5072>.

9. Майков Л.Н. Великорусские заклинания / Л.Н. Майков. – СПб : Типография Майкова, 1869. – 164 с.

10. Минько Л.И. Суеверия и приметы / Л.И. Минько. – Минск, 1975. – 189 с.

11. Патерик Києво-Печерський за другою Касіянівською редакцією (1462 р.) [Електронний ресурс]. – 2001. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>.

12. Перетц В.Н. Материалы к истории апокрифа и легенд. 1. К истории Громника: Введение, словянские и еврейские тексты / В.Н. Перетц. // Типография императорской академии наук. – 1899. – С. 10-425.

13. Перетц В.Н. Материалы к истории апокрифа и легенды: К истоии Лунника / В.Н. Перетц. // Типография императорской академии наук. – 1901. – № 3. – С. 1-126.

14. Райан В.Ф. Баня в полночь: Исторический обзор магии и гадания в России / В.Ф. Райан. – М. : Еовое литературное обозрение, 2006. – 720 с.

15. Святский Д. Астрономия древней Руси / Д. Святский. – М. : Русская панорама, 2007. – 663 с.

16. Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XVI-XVII вв. / А.И. Соболевский. – СПб : Типография Императорской академии наук, 1903. – 944 с.

17. Сперанский М.М. Из истории отреченных книг: Аристотелевы врата, или Тайная тайных / М.М. Сперанский. – М. : URSS, 2012. – 318 с.

18. Сперанский М.Н. Гадания по Псалтири / М.Н. Сперанский // Из Истории отреченных книг / М.Н. Сперанский. – СПб : Балашев и К, 1899. – 278 с.

19. Сперанский М.Н. Лопаточник / М.Н. Сперанский // Из истории отреченных книг / М.Н. Сперанский. – СПб : Балашев и К, 1900. – С. 33.
20. Сперанский М.Н. Трепетники / М.Н. Сперанский // Из Истории отреченных книг / М.Н. Сперанский. – СПб : Балашев и К, 1899. – 129 с.
21. Сумцов Н.Ф. К объяснению малорусских гаданий / Н.Ф. Сумцов. – 1891. – С. 314-316.
22. Титов В.В. Ложные и отреченные книги славянской и русской старины: Тексты – первоисточники XV-XVIII вв. с примечаниями, комментариями и частичным переводом / В.В. Титов. – М. : Государственная публичная историческая библиотека России, 1999. – 133 с.
23. Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы / Н.С. Тихонравов. – СПб : Обществя польза, 1863. – 314 с.
24. Турилов А.А. Отречения книга «Рафли» / А.А. Турилов, А.В. Черенцов // ТОДРЛ. – 1985. – С. 260–344.